

Received 27.09.2020	Research Article	JOTS
Accepted 04.10.2020		5/1
Published 10.01.2021		2021: 161-194

İzmir depreminde (2020) hayatını kaybedenlerin aziz hatırasına ...

Türkiye'deki Manihey Harfli Eski Uygurca Neşirler İçin Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu

*A Manual of Transliteration and Transcription for Old Uyghur Editions with the Manichean
Script in the Turkey*

Erdem UÇAR*

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Transliteration (< trans + literation) is the spelling of words from one script with characters from the another. Transcription (< trans + scription) is the representation of the sound of words in a language using any set of symbols you may care to invent or borrow for the purpose. The article deals with the characters of transliteration and transcription for editing of Old Uygur texts with the Manichean script in Turkey.

Key Words: Old Uygur, edition, the Manichean script, transliteration, transcription.

---

* ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

I. Giriş

İran'daki bir Parth ailesine mensup olan Mani (216-276), Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm'deki bazı unsurları gnostik görüşlerle birleştirip Maniheizim isimli bir dini İran'da tesis etmişti. Böğü Kağan'ın (759-779), Çin vasıtasıyla Maniheizim'i Uygurlar arasında 762'de devletin resmî dini ilan etmesinin¹ (Tekin, 1963) ardından Eski Uygur dili ve edebiyatı sahasında Manihey çevreye ait bir literatür oluşmuştur.

Türkçe Manihey literatürün filologlar tarafından incelenmeye başlanması geçen yüzyılın başından itibaren, ağırlıklı olarak F. W. K. Müller, W. Radloff, K. Foy, A. von Le Coq, W. Bang, T. Haneda, R. R. Arat ve A. von Gabain sayesinde olmuştur. Erken dönemin temsilcilerinin ardından bugün hayatta olmayan J. P. Asmussen, Shimin Geng, J. R. Hamilton, H. J. Klimkeit, L. V. Dmitriyeva, L. Yu. Tuguşeva gibi uzmanlar da Türk Manihey literatürüyle ilgilenmiştir. Günümüzde P. Zieme, T. Moriyasu, L. Clark, A. van Tongerloo, J. P. Laut, J. Wilkens, Z. Gulácsi, M. Knüppel, Z. Özertural, vs. gibi isimler Manihey çevreye ait Eski Uygurca belgeleri incelemeye devam etmektedir.

Bugüne kadar Türkçe Manihey çevreye ait belgeler üzerine yapılan çalışmaları uzun uzadıya burada zikretmeyeceğim. Bu konu için Eski Uygurca kaynakçasına (Volker et al., 2000) ile *Uigurisches Wörterbuch*'un şimdije değin neşredilen ciltlerinin kaynakça kısımlarına bakılabilir.² Ancak burada bazı temel çalışmalardan kısaca bahsetmek belki faydalı olabilir.

F. W. K. Müller, ilk kez Manihey harflerinin seslik karşılıklarını gösteren bir liste vermiş ve Manihey literatürün incelenmesi konusunda önemli bir adım atmıştır (1904a: 2). Ardından, A. von Le Coq'un MIK III 35a-b (TM 327) numaralı parçayı neşretmesi, dikkatlerin Manihey harfli metinler üzerine yoğunlaşmasını sağlamıştır (1909: 1050-1052, Taf. IX), zira bu parçada Türk Runik harflerinin karşılığı Manihey harfleri ile gösterilmiştir. Runik harfler o dönemde artık çözüldüğü için Manihey yazılı belgelerle ilgilenecekler bu belge faydalı olmuştur.

¹ Böğü Kagan'ın Maniheizim'i resmî devlet dini ilan etmesiyle ilgili bilgiler Uygur harfli U 72 ve U 73 (TM 276a-b) numaralı parçalarda mevcuttur. İki parçanın neşri için bk. Clark, 2017: 134-147.

² Manihey literatür üzerine Çin'de yapılan çalışmalar için bk. Ariz, 2011: 193-22 ve Semet, 2011: 223-234.

Zieme, doktora tezinde Almanya'ya getirilen Manihey yazılı metinlerin yazım ve dilbilgisel özellikleri hakkında önemli bir çalışma ortaya koymuştur (1969). Tezde, Manihey harfli M 132 a II, M 365, U 121, U 122 a-b, U 131, U 140, U 219 a-b, U 230 a, U 241 a-c, U 296, U 297 numaralı parçaların neşri de verilmiştir.

Moriyasu, Uygur Maniheizim'i hakkında Uygurca belgelere dayanan bir monografi hazırlamıştır. Monografide, Manihey Uygur çevreye ait metin neşirleri de bulunmaktadır. Eserin Japonca aslı için bk. Moriyasu 1991 ve Almanca tercümesi için bk. Moriyasu 2004.

Manihey çevreye ait Almanya'daki belgeler Wilkens (2000) tarafından kataloglanmıştır. Katalogda, Manihey çevreye ait bütün Eski Uygurca belgelerin listesi verilmiş ve belgeler tavsif edilmiştir. Tavsif edilen bu parçaların bir kısmı daha önce Zieme tarafından *Berliner Turfantexte* serisinin beşinci cildinde neşredilmiştir (1975).

Clark'ın *Corpus Fontium Manichaeorum: Series Turcica* serisi altında neşrettiği Manihey çevreye ait Eski Uygurca metinlerin toplu neşri dikkate değerdir. Şimdiye değin seride iki cilt çıkmıştır. Çıkan ilk ciltte (aslında serinin II. cildi) *Xwāstwānīft* ve *Mani'ye Büyük İlahi* (Pothi-Book) gibi Manihey çevreye ait önemli iki metnin neşri varken (Clark 2013), ikinci ciltte (aslında serinin III. cildi) ise manastır metinlerinin neşri bulunur (Clark 2017). Serinin öğreti metinlerinin neşriyle ve metinlerin sözlüğüyle tamamlanması pılanlanmaktadır. Böylece Manihey çevreye ait metinlerin hepsinin neşrine ve sözlüğüne kavuşulacaktır.

Manihey Türk edebiyatına ait ürünlerin tasnifi üzerine birkaç öneri sunulmuştur. Wilkens (2000: 13-20), Manihey çevreye ait metinleri dokuz guruba ayırmaktadır: 1. Tarihî metinler, anlatılar ve efsaneler; 2. Dinî vaazlar ve vecizeler; 3. Öğreti risaleleri; 4. Kozmolojik ve mitolojik metinler; 5. Kilise metinleri; 6. Ayin metinleri; 7. Karışık metinler; 8. Şahsî belgeler; 9. Belirsiz parçalar.

En son tasnif, yine Clark tarafından yapılmıştır (2017: 1-4). Onun tasnifine göre, Manihey Türk edebiyatına ait Uygurca metinler içerikleri bakımından üç temel guruba ayrılmıştır:

1. Ayin Metinleri (Liturgical Texts)

Bu gurupta, Maniheizim'in ritüellerinde kullanılan çeşitli istiğfar duaları ile bazı ilahi parçaları bulunmaktadır. İstiğfar metinlerinin en meşhuru Londra,

Berlin ve St. Petersburg'da nüshaları olan *Xwāstwānīft*'tir. İlahi metinleri içinde de en meşhuru *Mani'ye Büyük İlahi*'dir (Pothe-Book). Ayin metinlerinin hepsi Clark 2013'te neşredilmiştir.

2. Manastır Metinleri (Ecclesiastical Texts)

Bu parçalar içinde çeşitli seremonilerde sunulan kutsama metinleri, tarihî kayıtlar, mektuplar, anlatılar, çeşitli ketebe kayıtları ile kiliseyle ilgili metinler bulunur. Manastır metinlerinin hepsi Clark 2017'de neşredilmiştir.

3. Öğreti Metinleri (Doctrinal Texts)

Bu metinler, Mani'nin kendi eserleri, vaazları, dinin ilkelerinin yer aldığı anlatılardan meydana gelmektedir.

Manihey literatürden kısaca bahsettikten sonra Manihey yazısına artık dönebiliriz. Manihey yazının kaynağı konusu tartışmalıdır. Bir tarafta, yazının Aramî alfabesinin bitişik olmayan türü ile Süryanî alfabesinin bitişik türü arasındaki geçiş şekillerinden birini temsil eden Estrangelo yazısından çıktığı görüşü (Müller, 1904a ve 1904b; Skjaervø, 1996: 519, 530-531; Tekin, 1984: 7) varken, diğer tarafta Lidzbarski'nin (1916: 1213-1222) ilk kez ortaya koyduğu ve daha sonra Henning (1958: 73), Sundermann (1985: 101-113) ve Durkin-Meisterernst (2014: 36-37) gibi İranistler tarafından da kabul görüp geliştirilen başka bir görüş daha vardır. Bu görüşe göre, Mani muhtemelen ticaret yoluyla Suriye'deki Palmira yazısının bir varyantını kendi ülkesine getirmiş ve bu yazıyı kendi diline adapte edip Maniheizm'in temel eserlerini bu yazıyla yazmış olmalıdır. Dolayısıyla, Manihey yazının kökeni MÖ. 100-MS. 300. yıllar arasında Suriye'de kitabelerde kullanılan Sami kökenli Palmira (Palmyrene) yazısına dayanmaktadır. Bu konuda en son olarak İranist Durkin-Meisterernst, Manihey yazının Palmira yazısından nasıl oluşturulduğunu ayrıntılı paleografik açıklamalarla göstermiştir (2000: 161-178).

Manihey yazısı, Partça ve Soğdça gibi Orta İran dilleri dışında Eski Uygurca ve Toharca B (Küşen dili) gibi dillerin yazımında da kullanılmıştır. Uygurlar da bu yazıyı Soğdlulardan ödünç almış ve yazıyı kendi dillerine uyarlayıp kullanmıştır. Clauson, Orta Asya'daki Soğdlu misyonerlerin Manihey Soğd yazısını model alarak bu yazıyı Eski Uygurcaya uyarladığını düşünmektedir (1962: 114-115). Yani ona göre, yazının uyarlama işini Soğdlu rahipler yapmıştır. Ancak

Soğdlu rahiplerin Eski Uygurca'yı veya o dönemin Türkçesini ne kadar bildiği konusu net olarak belli değildir. Belki de yazıyı uyarlayanlar Soğdçaya vakıf Uygurlardı. Dolayısıyla bu konuda kesin bir şey söylemek kolay değildir.

Manihey Soğd yazısında Manihey harflerin adları konusunda bazı belirsizlikler vardır. Bazı harfler için aynı isimler kullanılmıştır, mesela **B-B**, **Ğ-G**, gibi. Bazı harflerin ise adı yoktur, mesela **L**, **P**, **J** gibi (Durkin-Meisterernst 2014: 31-36). Aşağıdaki tabloda, harflerin isimleri kullanışlılık amacıyla oluşturulmuş olup harflerin nihaî adlandırmasını taşıdığı iddiasında değildir. Harflerin adlandırılmasında Sami kökenli yazı sistemlerindeki harflerin bugün Türkçede bilinen isimleri esas alınmıştır. Böylece Uygur ve Arap yazısındaki harflerle Manihey yazısındaki harflerin kolayca karşılaştırılmasına imkân tanınmıştır.

Daha önceki makalemde, Türkiye’de neşredilecek Uygur harfli metinlerin harfçevrim ve yazıçevrimi için bir kılavuz önerisi sunmuştum (Uçar, 2020: 231-250). Bu makalemde ise, Manihey harfli metinlerin harfçevrimi ve yazıçevrimi için bir kılavuz önerisi sunmaya çalışacağım. Sunacağım önerinin yeni olacağını tahmin ediyorum, zira şimdiye değin Manihey yazılı metinlerin harfçevrimi ve yazıçevrimi için Türkiye’de gelenekselleşen bir sistemin olmadığı malumdur.

Eski Uygurca metinlerin harfçevriminin ve yazıçevriminin geçmişten günümüze değin nasıl yapıldığı ve dikkati çeken sorunların neler olduğu meselesi daha önce ele alınmıştı (Röhrborn, 2016 ve 2018). Ayrıca, Manihey çevreye ait bir metin neşrinde uygulanan harfçevrim ve yazıçevrim yöntemine de daha önce (Röhrborn, 2015b: 169-171) değinilmiştir. Manihey harfli metinlerin neşirlerinde uygulanan yöntem konusu için bu çalışmalara bakılabilir.

Tabloda, Manihey harfleri için “Titus Manichean” yazı tipinden faydalanılmıştır. Manihey harflerinin başta, ortada ve sondaki şekilleri ayrıca gösterilmemiştir. Harflerin farklı pozisyondaki şekillerinin ayrıntılı resimleri için bk. Fariwar-Mohseni-Najafi, 2005: 152-180.

II. Manihey Yazının Harfçevrim ve Yazıçevrim Tablosu

No	Harf Adı	Orijinal Harf	Harfçevrim	Yazıçevrim
1	elif		A	e (başta)
				a (nadiren başta)
				a/e (ortada ve sonda)
2	çift elif		AA	a (başta)

		ا		a (nadiren sonda)
3	elif+vav	ا	AW	o/u (başta)
				ö/ü (nadiren başta)
				o/u (nadiren ortada)
4	elif+çift vav	او	AWW	o (nadiren başta)
5	elif+vav+ye	اي	AWY	ö/ü (başta)
6	elif+ye	ي	AY	é/ı/i (başta)
				ı/i (nadiren ortada)
7	ayın+ye	ي	EY	é/ı/i (başta)
				ı/i (nadiren ortada)
8	vav	و	W	o/ö/u/ü
9	vav+ye	وي	WY	ö/ü (ilk hecede)
10	çift vav	وو	WW	o/ö/u/ü (nadiren ilk hecede)
				o/ö/u/ü (nadiren sonda)
11	ye	ي	Y	é/ı/i (ilk hecede)
				ı/i
				y
12	çift ye	يي	YY	é/ı/i (nadiren ilk hecede)
				ı/i (nadiren sonda)
13	be	ب	B	b
14	çift noktalı be	بي	B	v
15	çe	چ	Ç	ç
16	de	د	D	d
				t (nadiren)
17	çift de	دد	DD	d
				t (nadiren)
18	dal	ڤ	Đ	đ
19	gayın	گ	Ğ	ğ
				q (nadiren ?)
20	ge	گ	G	g
				k (nadiren ?)

21	he	ه	H	-
22	ha	هـ	Ḥ	h
23	je	ج	J	j
24	kef	ك	K	k
				g
25	tek noktalı kef	كـ	Ḳ	x
26	çift noktalı kef	ك:	Ḳ:	q
27	kaf	كاف	X	k
28	noktalı kaf	كاف:	Ḳ:	q
29	lam	ل	L	l
30	mim	م	M	m
31	nun	ن	N	n
32	nun+ge	نـ	NG	ŋ
	çift nun+ge	نـنـ	NNG	
	nun+kef	نـكـ	NK	
	çift nun+kef	نـنـكـ	NNK	
33	nun+ye	نـيـ	YN/NY	ñ (?)
34	pe	پ	P	p
				b (nadiren)
35	noktalı pe	پـ	P̣	f
				v (nadiren)
36	re	ر	R	r
37	sin	س	S	s
				ş (nadiren)
				z (nadiren)
38	şin	ش	Ş	ş
				s (nadiren)
39	te	ت	T	t
				d (nadiren)

40	ta	ṭ	ṭ	t
41	ze	z	Z	z s (nadiren)
42	çift noktalı ze	ẓ	Ẓ	ç veya c (nadiren)

III. Notlar

Not numaraları, yukarıdaki tablonun sol sütununda yer alan rakamları göstermektedir:

Not 1-12. Manihey yazıda, Uygurca kelimelerdeki ünlülerin yazım geleneği Soğd ve Uygur yazısıyla aynıdır. Bunun için bk. Uçar, 2020: 238-240. Ayrıca, **ṭ A** harfinin İranistlerin yaptığı şekilde ' gibi bir sembol yerine bir harfle temsili hakkındaki açıklama için bk. Uçar, 2020: 245.

Not 5-6, 9. *Uigurisches Wörterbuch*'un harfçevrim ve yazıçevrim tablolarında Uygur, Soğd, Manihey ve Süryani yazılarında **AWY**'nin kelime başında oy-/uy-, **WY**'nin kelime ortasında ve sonunda oy/uy karşılığında, Uygur, Soğd ve Manihey yazılarında **AY**'nin kelime başında ey-, kelime ortasında ve sonunda ay/ey, Süryani yazısında ise kelime başında ay-/ey-, kelime ortasında ve sonunda ay/ey karşılığında olduğu söylenmiştir (Röhrborn 2010: XXXIII, XXXV-XXXVII). Ben de Uygur harfli metinlerin harfçevrim ve yazıçevrim tablosunda **AWY**, **WY** ve **AY**'yi aynı şekilde göstermiştim (Uçar, 2020: 236-237, 239-240). Bu ilkenin doğru olup olmadığından artık tam olarak emin değilim, zira harfçevrim ve yazıçevrim işaretleri tablosunda ünlü ve ünsüzlerin “birebir” karşılık geldiği harf veya harfleri göstermeye çalıştım. Kılavuz özelliğindeki bir tabloda harf guruplarının karşılık geldiği hecelerin ayrıca gösterilmesi belki kafa karışıklığına sebep olabilir. *Uigurisches Wörterbuch*'ta **AWY**, **AY** ve **WY**'nin bir heceyi de gösterdiğinin belirtilmesinde şüphesiz didaktik bir gaye vardır. Orijinal metni okuyacakların bu harf guruplarında dikkatli olması gerektiği söylenmek istenmiştir. Uygur veya Manihey harfli metinde **AASYLXAY** *asilğay* şeklinde yazılan bir kelimenin sonundaki **AY**'nin bir ünlüyü değil, *ay* şeklinde bir heceyi gösterdiği açıktır. **TWYMAX** *tuymaq* şeklinde yazılan bir kelimenin ilk hecesindeki **WY** harflerinin bir ünlüyü göstermediği bellidir, zira kalın sırada yazılmış bir kelimedeki **WY**'nin /ö/ veya /ü/ karşılığında olamayacağını nâşirin bilemeyeceği asla düşünülemez. **AYÇYNDAY** *içinde* şeklinde yazılan kelimenin başındaki **AY**'nin *ey* şeklinde bir hece

karşılığında olmadığını Eski Türkçeye aşına olan nâşirin ilk bakışta fark edeceğinden şüphe yoktur.³ Sonuç itibariyle, kılavuz olarak hazırlanan bir tabloda **AWY**, **AY** ve **WY**'nin bir hece karşılığında olabileceğinin belirtilmesine gerek olmadığı söylenebilir.

Not 3. Erken döneme ait Soğd ve Uygur harfli metinlerde fazlalık *elif* yazımı (hypertrophes *Alif*) bilinmektedir (Fedakâr, 1991: 92-94). Benzer şekilde, Manihey harfli metinlerde de kelime ortasında **AW** yazımı görülüyor. Bk. U 46a r9-10 (neşir → satır 78-79).

Not 7. **EY** yazımı, Uygurca kelimelerde kelime başında /ı/, /i/ ve /é/ ile nadiren ortada /ı/ ve /i/'nin gösteriminde kullanılır (Zieme, 1969: 20). Bunun dışında *ayın* harfinin tek başına kullanımına sadece alıntı sözlerde rastlanır.

Not 10, 12. Manihey Soğdça metinlerde **W** ve **Y** harflerinin kelime ve satır sonunda **WW** ve **YY** şeklinde çift yazımı görülüyor. Aynı imlâ özelliğine Manihey Uygur yazısında da rastlanır. Bu tür çift yazımlarda seslik bir özellik aranmamalıdır. Daha geniş bilgi için bk. Knüppel, 2002: 45-52.

Not 13-14. Manihey yazıda /b/ ve /v/ için iki farklı harf kullanılmıştır: **B** ve **B**. Sir G. Clauson, Runik harfli metinlerde kelime ortasında ve sonunda **B** ile yazılan harfin aslında /v/ karşılığında olabileceğini düşünmüştür. Daha sonra bazı filologlar da bu görüşü kabul etmiştir. Burada akla gelen ilk soru, birçok ünsüzü kalın ve ince sırada olmak üzere iki farklı şekilde gösterebilen Runik yazının /v/ ünsüzü için neden ayrı bir işaret kullanmadığı sorusu olacaktır. Yazıda bu imkân olabilirdi, ama Runik yazı neden /v/ için ayrı bir işaret kullanmamıştır? Sanıyorum ki bu soru, Clauson ve takipçilerinin de kolayca cevaplayabileceği bir soru değildir. Aşağıda, örnek metinler bölümünde neşrini sunduğum Manihey harfli U 34 numaralı parçada 'su' anlamına gelen kelimenin hem **SWB** *sub* (neşir → satır 47) hem de **SWB** *suv* (neşir → satır 48) şeklinde yazıldığı görülüyor. İki farklı imlânın aynı metinde görülmesi ilginçtir. Aynı şekilde MIK III 201 I numaralı Manihey harfli parçada Clauson'un ve onun takipçilerinin Runik harfli metinlerde *yavlaq* olarak düşündüğü kelimenin **YABLAĀ** (r10) şeklinde yazıldığı (neşir → satır 59), yani açıkça /b/'li olduğu

³ *Uigurisches Wörterbuch*'ta görebildiğim kadarıyla **AY**'nin kelime başında ay-/ey- olduğunu gösteren sadece tek bir tanık vardır: *eymenç<ç>i* (Röhrborn, 2017: 351).

görülmektedir. Yazıcının **B** için noktaları koymayı unuttuğunu söylemek işin kolayına kaçmak olacaktır. Uygur harfli metinlerde bazı kelimelerin hem /b/'li hem de /v/'li şekilleri görülebilmektedir. Mesela, *qabuŋ ~ qavuŋ, qabşa- ~ qavşa-, yalbar- ~ yalvar-*, vs. Bu konuda daha geniş açıklamaları başka bir makaleme bırakıp kısaca şunu söyleyebilirim: Eski Türkçenin ağızları ile bu ağızların yazı diline tesiri konusundaki bilgilerimizin fazla olduğu söylenemez. Dolayısıyla, Manihey yazıda **B** harfinin aynı zamanda /v/ karşılığında olduğunu söylemek mümkün değildir.

Not 13-14, 24-26, 27-28, 34-35, 41-42. Manihey yazıda, ünsüzleri gösteren bazı harflerin gövdesi aynıdır. Yazı, aynı gövdeye sahip harflerde harfin üzerine tek veya çift nokta koyarak harfler arasında fark sağlamıştır. **ب-ب̣**, **خ-خ̣**, **ك-ك̣**, **خ-خ̣**, **پ-پ̣**, **ز-ز̣**. Tabloda görüleceği üzere, bu tür harflerin harfçevrim işaretleri için Latin yazısında aynı gövdeye sahip olanlar tercih edilmiştir. Böylelikle metni okuyacaklar harfin aslıyla daha kolay irtibat kurabilecektir. Ayrıca, orijinalinde üstünde çift nokta bulunduran harflerin harfçevrimi altta çizgiyle gösterilmiştir: **ب̣**, **ك̣**, **ز̣**. Sadece **خ̣** ve **پ̣** harflerinin harfçevriminde noktalar, noktasının sayısına göre üstte verilmiştir.

Not 16-18. Manihey Soğdça metinlerde **Δ D** harfi sedalı sızıcı dış ünsüzü /d/ (δ), **ϳ D** harfi ise /n/, /z/ ve /t/'den sonra kullanılan bir ünsüz karşılığındadır (Fariwar-Mohseni-Najafi, 2005: 129-130). Manihey Uygur yazısında ise, **ϳ D** harfi nadir olarak kullanılırken, bunun yerine metinlerde hemen hemen her zaman **Δ D** harfi kullanılmıştır. İki harfi birbirinden ayırmak amacıyla çalışmamızda **ϳ D** harfinin harfçevrimi ve yazıçevrimi için *Uigurisches Wörterbuch*'taki (Röhrborn, 2010: XXXVI) gibi altı noktalı **D/d** tercih edilmiştir. Ancak bu gösterimde **ϳ D** harfinin seslik durumu dikkate alınmamıştır, sadece iki harf arasında ayırım gözetmek için böyle bir yol izlenmiştir. Dolayısıyla, bu harfi Arap harfli Eski Türkçe metinlerdeki **ḏ zel** harfi ile karıştırmamak gerekiyor. Üstelik /d/ ve /ḍ/ ünsüzlerinin Eski Türkçe kelimelerdeki seslik değeri ve hangi harflerle temsil edildiği meselesi tartışma konusudur. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Erdal, 2004: 67-69.

Not 17. Manihey Uygur yazısında **DD** şeklindeki çift yazımın seslik bir değeri bulunmaz (Zieme, 1969: 21).

Not 19-20. Ṭ Ğ ve Ḳ G harflerinin gövdeleri birbirine çok benzemektedir. Arka damak ünsüzü /ğ/'yi gösteren harf, kuyruğunun içe kıvrılmasıyla diğerinden ayrılmaktadır. Ancak bundan daha önemli mesele, bu iki harfin aynı zamanda sedasız /q/ ve /k/ ünsüzlerini de gösterip göstermediğidir. Manihey yazısı, Uygur yazısından farklı olarak /k/ ve /g/'yi ya da /q/ ve /ğ/'yi birbirinden ayırabilmektedir. Bu anlamda, Uygurca metinlerin okunuşunda Manihey yazısının anahtar rolünden bahsedilebilir. Ancak *Xwāstwānift*'in Londra yazmasına bakıldığında, {-sXk} ekinin bazen **G/K** ile bazen de **X/Ğ** ile yazıldığı görülüyor. Mesela, **XYGWRSWG** *kiğürsüg* (229), **AANÇWLASYK** *ançulasıq* (222), vs. Aynı şekilde örnek metinler başlığı altında neşrini sunduğum *Xwāstwānift*'in Londra yazmasına ait parçada *alqansıq* kelimesi **AALĀANSYĞ** *alqansığ* (neşir → satır 11) şeklinde yazılmıştır. Clark, Manihey harfli metinlerin neşrinde ekin hangi harfle yazıldığına bakmaksızın ekin ünsüzünü her zaman sedasız okumayı tercih ettiği için, bu kelimeyi de *alqansıq* olarak okumuştur (2013: 88, 108). Erdal ise, Uygur harfli metinden Manihey harflerine metn kopyalayan müstensihin artık canlılığını yitiren ekin gerçek telaffuzunu unuttuğunu düşünmektedir (2004: 301-302). Gerçekten de Runik harfli metinlerde {-sXk} ekinin her zaman **K/Q** ile yazıldığı bilinmektedir. Ancak Erdal'ın tespiti şöyle bir soruyu akla getiriyor. Uygur harfli kaynaktan Manihey harflerine metni aktaran müstensih ekin ünsüzünün sedalı veya sedasız olup olmadığını nasıl anlayacaktır? Zira Uygur yazısı, /k/ ve /g/ ile /q/ ve /ğ/ arasında her zaman bir ayırım gözetmemektedir. Netice olarak Manihey Uygur yazısında, Ṭ Ğ ve Ḳ G harflerinin ekseriyetle /ğ/ ve /g/ karşılığında olduğu kabul edilmeli, ama bunların yazmaya göre bazen /q/ ve /k/ karşılığında olabileceğine de ihtimal verilmelidir. Dolayısıyla kelimelerin okunuşunda etimolojik ilkenin esas alınması gerekmektedir. Ayrıca krş. **Not 24**.

Not 21-22. Manihey Soğdça metinlerde Ḳ H ve Ḳ H iki farklı harf olarak gösterilirken (Fariwar-Mohseni-Najafi, 2005: 129-130), *Uigurisches Wörterbuch*'ta Uygurca metinler için Ḳ H harfi, Ḳ H'nin farklı bir şekli olarak kabul edilmiştir (Röhrborn, 2010: XXXVI). Manihey Soğdça metinlerde Ḳ H harfi herhangi bir seslik değere sahip olmayıp sadece satır doldurucu bir işaret olarak kullanılmıştır. Ḳ H harfine ise alıntı sözlerde veya işaret zamirinde rastlanabilir (Fariwar-Mohseni-Najafi, 2005: 129-130). Aynı durum Manihey çevrenin Uygurca

metinleri için de geçerlidir. Uygurca metinlerde **𐰽** H harfi satır doldurucu harf olarak kullanılmıştır ve harfin birkaç varyantı mevcuttur. Daha geniş bilgi için bk. Knüppel, 2014: 163-165. Manihey harfli metinlerin neşrinde, seslik bir değere sahip olmayan bu harfin sadece harfçevrimde gösterilmesi, ama yazıçevrime yansıtılmaması gerekmektedir. **𐰽** H harfi ise, Uygurca metinlerde sadece alıntı sözlerde görülür. İki harfin birbirinden ayrılması gerekmektedir.

Not 23. **𐰽** J harfi, Uygurca metinlerde sadece alıntı sözlerde kullanılmıştır.

Not 24. **𐰽** K harfi, daha çok /k/ karşılığında olmakla beraber bazen /g/ karşılığında da olabilmektedir. *Mani'ye Büyük İlahi* veya Uygurca literatürde bilinen adıyla *Pothi-Book*'ta **𐰽** K harfinin bazen /g/ karşılığında olduğu görülüyor.⁴ Mesela, *Pothi-Book*'a ait U 87 numaralı Manihey harfli parçanın ön yüzünün 5. satırında şimdiye değin Eski Türkçe metin neşirlerinde *emkeklig* şeklinde okunan kelime **AMKAKLYG** *emkeklig* şeklinde yazılmıştır. Aslında bu yazım özelliğine *Xwāstwānīft*'in Londra yazmasında da rastlanmaktadır. Eski Türkçe neşirlerde *kértgün-* şeklinde okunan fiil, bu yazmada **K** ile yazılmıştır: **KYRTKWNMADMZ** *kértkünmad(i)m(i)z* (Or. 8212/178, neşir → satır 71). U 54 numaralı parçanın ön yüzünün ilk satırındaki **BAGRW** yazımı (neşir → satır 86) *bekrü* mü yoksa *begrü* mü okunacaktır?⁵ Clauson, kelimeyi tanıklanmamış **beker-* fiilinin ünlü zarffiil eki almış şekli saymakta ve kelimeyi *bekrü* olarak okumaktadır (1972: 328b). Erdal ise, yazmada /k/ ve /g/'lerin birbirine karıştırıldığını düşünmektedir (1991: 175). Yine U 54 numaralı parçanın ön yüzünün 7. satırında {-gAy} ekinin **K** ile yazıldığı görülüyor: **AYLTKAYY** *éltkey* (neşir → satır 92). Aslında /k/ ve /g/ ünsüzleri Eski Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden sadece Runik, Manihey, Brāhmī ve Tibet alfabelerinde birbirinden ayrılmaktadır, ama Uygur ve Arap yazılarında iki ünsüzü birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle karşılaştırmalı Türk dilleri yönteminden yararlanmak zorunluluk olur (Erdal 1991: 172-173). Netice olarak, böyle

⁴ Uygurca parçanın yazım özellikleri bakımından epey sıra dışı olduğu söylenebilir. Metnin yazım özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Clark, 1982: 161-165; 2013: 151-152. Erdal, /k/ ve /g/'nin bu yazmada biribiri yerine yazımını önemsiz görmekte, harflerin birbirine karıştırılmış olabileceğini düşünmektedir (1991: 754).

⁵ Wilkens, parçada sedalı ve sedasız ünsüzlerin yazımında seyrek olarak görülen bir karışıklıktan bahsetmektedir (2000: 140).

durumlarda etimolojik okuyuş ilkesinin benimsenmesi tek çare gibi gözükmektedir. Ama bazı durumlarda bu imkânlar yine de yeterli olmayabilir. Böyle durumlarda belki de Erdal'ın yaptığı gibi ünsüzün kesin okunuşu verilmek yerine ünsüz **K** ile gösterilmelidir. Mesela, *ozKur*- 'kurtarmak' (Erdal 1991: 751), *körKit*- 'göstermek' (Erdal 1991: 778), vs.

Not 33. Clauson, Runik harfli metinlerde /ñ/'li olarak tanıklanan kelimelerin Manihey harfli metinlerde bazen **N**, bazen **NY** ve bazen de **YN** ile yazılsa da bunların /ñ/'li okunması gerektiğini düşünmektedir (1962: 118). Zieme ise, Manihey harfli metinlerde sadece **NY** şeklindeki yazımın /ñ/'li okunabileceğini, **N**'li veya **Y**'li yazımların /ñ/'li okunamayacağını ifade eder (1969: 36-37).⁶ Röhrborn, Runik harfli metinlerde /ñ/'li olarak tanıklanan kelimelerin Manihey harfli metinlerde **NY** veya **Y** şeklindeki yazımına bakmaksızın farklı okunamayacağını ifade eder ve Clauson'un görüşüne katılır. Bununla beraber, Uygur yazısında Sanskritçe alıntılarda /jñ/ ünsüz gurubunun muhafaza edildiğini belirtir. Röhrborn, Eski Türkçenin ağızlarında /ñ/ ünsüzünün bir ölçüt olarak alınamayacağı fikrindedir (1983: 298-305). *Uigurisches Wörterbuch*'ta /ñ/ ünsüzünün sadece Soğd, Uygur ve Manihey yazılarından tespit edilebileceği gösterilmiştir. Buna göre, **N** harfi y- ağızında alıntı sözlerde /ñ/, **NY** harfi n- ağızında /ñ/, y- ağızında alıntı sözlerde /ñ/ karşılığında, ama Manihey yazısında **N** harfi nadiren /ñ/ ve **NY** ise her zaman /ñ/ karşılığında olarak kabul edilmiştir (Röhrborn 2010: XXXIV-XXXV). Hamilton, Bazin gibi Runik yazıda **NY**'nin /yn/ veya /ny/ karşılığında olabileceğini düşünmekte ve bunun nedenini ağızların karışmasına bağlamaktadır (1971: 63). Erdal, muhtemelen ünsüzün / ñ / > /n/ > /y/ değişimi geçirerek metinlerde yaşadığını düşünmektedir (2004: 71-72). Clark ise, Manihey harfli metinlerin neşrinde **NY** veya **YN** yazımını /ñ/ ile, ama **N** ve **Y** yazımını ise /n/ ve /y/ ile okumuştur: **ANYĠ** *añıġ* (2013: 53), **ĠWYNĠA** *qoñqa* (2017: 226), **AAYYĠ** *ayıġ* (2013: 116), **ĠYĠAY** *çıġay* (2017: 55), vs. Eski Türkçe /ñ/ ünsüzü hakkındaki deliller çok güçlü değildir. Aslında bu ünsüzü barındıran kelimelerin sayısı da fazla sayılmaz.⁷ /ñ/ ünsüzü için müstakil bir işaret sadece Runik yazıda bulunur, ancak Uygur ve Manihey yazılarında /ñ/ ünsüzü için ayrı

⁶ Ayrıca krş. Hazai & Zieme, 1970: 132-139.

⁷ Bu ünsüzün bazı Sibiryâ gurubu Türk dillerindeki /ń/ ünsüzü ile kıyaslanması biraz şüphelidir, zira bu Türk dillerindeki genizsil sedalı ön damak ünsüzü /ń/ aynı zamanda kelime başında da görülebilmektedir.

bir harf yoktur (Erdal 2004: 71). Manihey yazıdaki **NY** veya **YN** yazımları bir ligatür olarak kabul edilecek olunursa, belki Manihey yazıda /ñ/ ünsüzü için müstakil bir işaret kullanıldığından bahsedilebilir, ancak bunun da kesin olduğu söylenemez. Manihey yazıdaki **YN** veya **NY** şeklindeki yazımların Hamilton'un görüşünü desteklediği söylenebilir.⁸ Bunun dışında, Manihey yazıda, **N** veya **Y** harflerinin tek başına /ñ/ karşılığında olduğunu söylemek güçtür. Netice itibariyle, Eski Türkçenin yazı imkânları ölçüsünde /ñ/ ünsüzünün durumu hakkında kesin bir neticeye henüz ulaşılmamıştır.

Not 36. Manihey Uygur yazısında ◀ **R** ve ▶ **Ḍ** ünsüzlerinin gövdesi aynıdır, fark üzerine konan nokta ile sağlanmıştır. Bazı yazmalarda noktanın unutulmasıyla bu iki harfin birbirine karıştırıldığı görülüyor. Mesela, **TḌS** → **TRS** *t(e)rs* (U54 r4, neşir → satır 89). Karışıklığı önlemek amacıyla, bazı metinlerde **R**'nin yanına küçük bir nokta •◀ eklenebilir, mesela, M 919 numaralı parça (neşir → satır 37-44).

Not 37-38, 41. Manihey Uygur yazısında /s/, /ş/ ve /z/ ünsüzleri, S, S ve Z olmak üzere üç farklı harf ile temsil edilse de harflerin birbirleri yerine kullanılmasına rastlanmaktadır. Ancak, İranî kökenli kelimelerde **S** harfinin /ş/'nin yazımında kullanılmaması düşündürücüdür (Hazai & Zieme, 1970: 139-140). Manihey yazıda, **S**'nin aynı zamanda /ş/ ve /z/, **Ş**'nin /s/ ve **Z**'nin de /s/ karşılığında olabilmesi, Eski Türkçenin ağızları ile ilgili bir mesele olmalıdır.

Not 39-40. Manihey Soğdça metinlerde T ve T olmak üzere iki farklı harf mevcuttur. Bunlardan T harfi arkaik bir imlânın bakiyesidir (Fariwar-Mohseni-Najafi, 2005: 124-125). T harfi, Uygurca metinlerde az kullanılırken, /t/ için çoğu zaman T kullanılmıştır. İki harfi birbirinden ayırmak amacıyla *Uigurisches Wörterbuch*'taki (Röhrborn, 2010: XXXVI) gibi T harfi için T işareti kullanılmıştır. Ayrıca, T harfi Uygurca metinlerde satır

⁸ Manihey harfli M 157 (TM 515) numaralı parçanın arka yüzünün 6. satırında **AAYNMAZ** şeklinde yazılan fiili, *Uigurisches Wörterbuch* (Röhrborn, 2010: 116-117) ve Clark (2017: 226) *ay(ı)nmaz* şeklinde okumuştur. Eski bir makalemde *añ- 'yok olmak, kaybolmak' diye bir fiilden bahsetmiştim (Uçar, 2018: 67-83). Manihey harfli metindeki imlâsına bakarak fiilin *añmaz* olarak okunabileceğini ve *añ- 'yok olmak, kaybolmak' ile ilişkilendirilebileceğini düşünüyorum.

doldurucu harf olarak da vazife görmüştür.⁹ Bk. U 34 r2, neşir → satır 46. Böyle durumlarda harfin yazıçevrim satırına yansıtılmasına gerek yoktur.

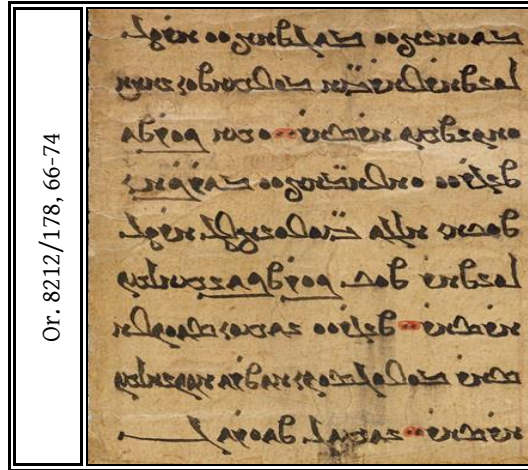
Not 42. Manihey Uygur yazısında ħ harfi /ç/ veya /c/ ünsüzünü karşılıyor olmalıdır (Röhrborn, 2010: XXXVII).

IV. Örnek Metin Neşirleri

Manihey harfli on üç parçanın harfçevrimi ve yazıçevrimi yukarıda önerilen tabloya göre hazırlanmıştır. Parçalar seçilirken yazımla ilgili yukarıdaki açıklamalara uygun örneklerin parçada bulunmasına dikkat edilmiştir. Parantez içindeki numara orijinal metindeki satır numarasını, en soldaki numara da buradaki neşir numarasını göstermektedir.

1. Or. 8212/178¹⁰

Aşağıdaki parça, *Xwāstwānif*'in Londra yazmasına aittir. Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 14.

- 1 (66). BWYANÇYY BWGTAÇYY ARYĞ
buyançı bögte<g>çi arığ
- 2 (67). DYNTARLARXA BYLMATYN NAÇA
dındarlarqa bilmetin neçe

⁹ Harf, Manihey yazıda aynı zamanda sembolik dinî bir anlama da sahiptir. Bk. Tongerloo-Knüppel, 2014: 199-204.

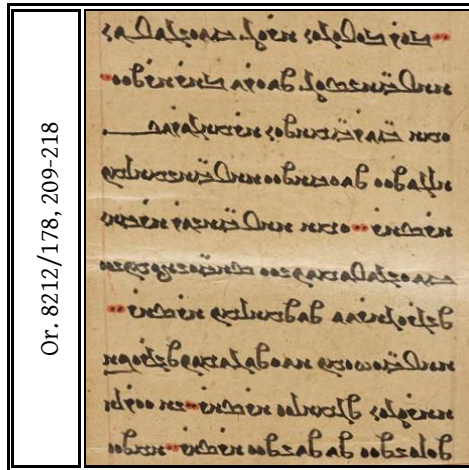
¹⁰ Resim, IDB'nin (*The International Dunhuang Project: The Silk Road Online*) internet sitesinden (www.idp.bl.uk) alınmıştır.

- 3 (68). YAZNTMZ ARSAR ,, YMA KYRTW
yaz(i)nt(i)m(i)z erser ,, y(i)me¹¹ kértü
- 4 (69). TNGRYYY YALABAÇYY BWRKAN
t(e)ḡri yalavaçı burxan
- 5 (70). TYPAN ADGW X̄YLYNÇLĜ ARYĜ
tépen edgü qılınçl(i)ğ arığ
- 6 (71). DYNTAR TYP KYRTKWNMADMZ
dındar tép kértkünmad(i)m(i)z
- 7 (72). ARSAR ,, TNGRYYY NWMYN SWYZLA
erser ,, t(e)ḡri nomin sözle-
- 8 (73). SAR BYLYGSYZN AWTRW AWZNADMZ
ser biligsiz(i)n utru özned(i)m(i)z
- 9 (74). ARSAR ,, NWMWĜ TWYRWG ,
erser ,, nomuğ törüg ,

2. Or. 8212/178¹²

Aşağıdaki parça, yine *Xwāstwānift*'in Londra yazmasına aittir. Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 20-21.

¹¹ Edatın okunuşu ve kökeni sorununu ayrıntılı olarak başka bir makalemde ele alacağım.

¹² Resim, IDB'nin (*The International Dunhuang Project: The Silk Road Online*) internet sitesinden (www.idp.bl.uk) alınmıştır.

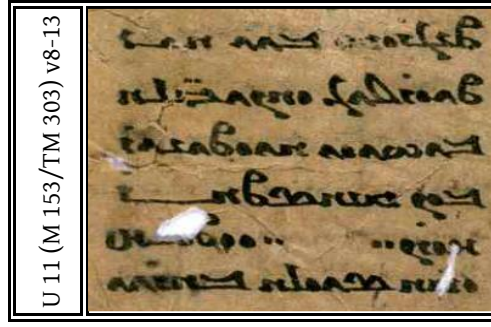

- 10 (209). „ BYR BYLYGYN ARYĜ XWYNGWLWN
„ bir biligin arıĝ köñülün
- 11 (210). AALĶANSYĜ TWYRW BAR ARTYY „
alqansıq törü bar erti „
- 12 (211). YMA ĶWRĶMATYN ARMAGWRWP
y(i)me qorqmatın ermegürüp
- 13 (212). ADGWTTY TWYXATYY AALĶANMADMZ
edgüti tüketi alqanmad(ı)m(ı)z
- 14 (213). ARSAR „ YMA AALĶANWR ARXAN
erser „ y(i)me alqanur erken
- 15 (214). XWYNGWLWMWZNY SAĶYNĶYMZNY
köñülümüzni saqınĶm(ı)znı
- 16 (215). TNGRYGARWW TWTMADMZ ARSAR „
t(e)ñrigerü tutmad(ı)m(ı)z erser „
- 17 (216). AALĶYŞYMZ AWYTWGWMWZ TNGRYKA
alqışım(ı)z ötügümüz t(e)ñrike
- 18 (217). AARYĶYN TGMADYY ARSAR „ NA YYRDA
arıĝın t(e)gmedi erser „ ne yérde
- 19 (218). TYDYNTYY TWTWNTYY ARSAR „ AMTTY
tıdıntı tutuntı erser „ amtı

3. U 11 (M 153/TM 303)¹³

Aşağıdaki parça, *Xwāstwānīft*'in Berlin yazmalarına aittir (Wilkens, 2000: 348-349). Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 46-47.

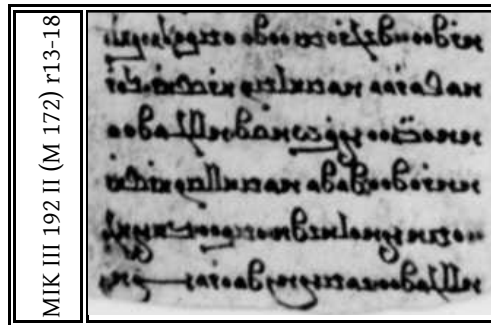
¹³ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

- 20 (8). TNGRYM BWW AWN
t(e)ḡrim bo on
- 21 (9). TWYRLWG YAZWĀDA
törlüg yazuqda
- 22 (10). BWŞWNW AWYTNWR
boşunu ötünür
- 23 (11). BYZ MNASTAR
biz m(a)nāstār
- 24 (12). ḤYRZ „ < > „ YYT//Ç
hirz „ „ yét[in]ç
- 25 (13). YMA SWYDA BARWW
y(i)me söde berü

4. MIK III 192 II (M 172)¹⁴

Aşağıdaki parça, *Xwāstwānīft*'in Berlin yazmalarına aittir (Wilkens, 2000: 357). Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 52-53.

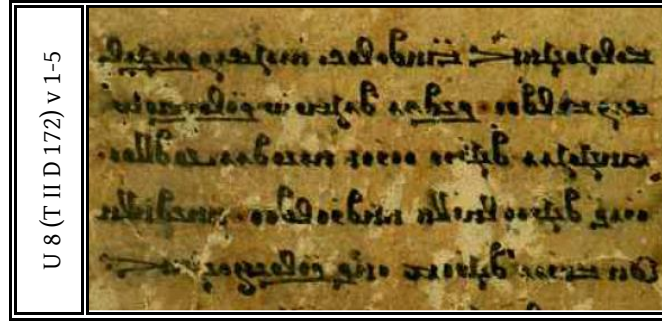

¹⁴ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

- 26 (13). ARTYY ,, TNGRYM YYTY YMKY ʦWYKAʦY
erti ,, t(e)ḡrim yéti y(i)mki tüketi
- 27 (14). AWLWRWW AWMADMZ ARSAR , BYR
oluru umad(i)m(i)z erser , bir
- 28 (15). AAYXXYY ÇKŞAʦT ADDGWTTY
ayqı ç(a)xşap(a)t edḡüti
- 29 (16). AARYTTY ,, TWTW AWMADDMZ ARSAR
arıtı ,, tutu umad(i)m(i)z erser
- 30 (17). ,, YMA ÇAYDANTA YYMKYY BAÇAĞ
,, y(i)me çaydanta y(i)mki baçağ
- 31 (18). ADDGWTTY NWMÇA TWYRWÇA ,
edḡüti nomça törüçe ,

5. U 8 (T IID 172)¹⁵

Aşağıdaki parça, *Xwāstwānīft*'in Berlin yazmalarına aittir (Wilkins, 2000: 342). Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 39-40.

- 32 (1). BYLYGYNGAH XATYLYP AWGSWZ KWNGWL
biligiḡe qatılıp öḡsüz köḡül-
- 33 (2). SWZ XLTTY , KNTWW TWĞMYŞ KYLYNMYŞ
süz k(e)lti , k(e)ntü tuğmış qılınmış
- 34 (3). MANGYGWW TNGRY YRYN AWNYTWW EYTDDYY

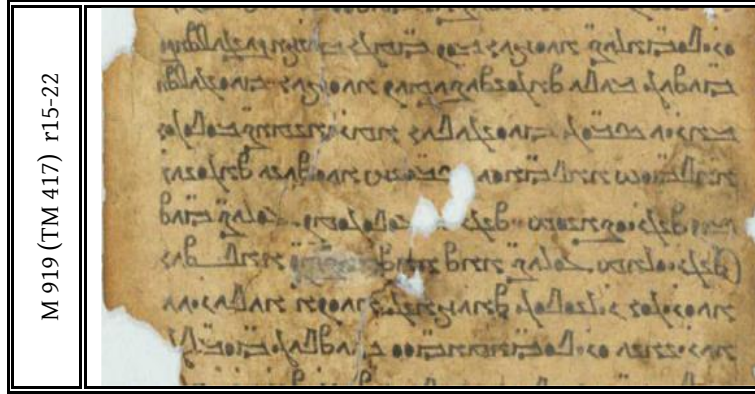
¹⁵ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

menğü t(e)ñri yérin unitu ıddı

- 35 (4). YRWK̄ TNGRȲY LARDA AATRYLTȲY , AANTADDA
y(a)ruq t(e)ñrilerde adrılı , antada¹⁶
- 36 (5). {TA} BARWW TNGRYM YAK K̄LYNÇYNGA H
berü t(e)ñrim yek qılınçña

6. M 919 (TM 417)¹⁷

Wilkins, parçadaki Manihey yazının tuhaf dişlere sahip harflerden oluştuğunu belirtmiştir (2000: 314-315). Parçanın neşri için bk. Clark, 2017: 197-203. Uygurca metin, Maniheizim'in kabul edildiği dönemde bir Uygur kağanının tahta çıkışını anlatmaktadır.

- 37 (15). YRLYĀADW̄K̄ AWYÇWN BYZ ĀMĠN BARÇA KWNGWLTAKY
y(a)rılıqaduq üçün biz q(a)m(a)ğ(u)n barça köñülteki
- 38 (16). ĀWTWĠ BWLW TAGYNTWKWMWZ AWYÇWN „ XWYNGWLTA
qutuğ bulu tegintükümüz üçün „ köñülte
- 39 (17). BARW SBYG XWYNGWLWN AMRANMAK̄ BYLYGYN

¹⁶ **AANTADDATA**'nın yazımı sorunludur. Ne *Xwāstwānift*'in diğer yazmalarında ne de başka bir Eski Uygurca metinde bu şekilde yazılan bir kelimeye rastlanmaktadır. Böyle bir kelime Eski Türkçe için tekörnek özelliğindedir. İlk kez Bang'ın (1923: 179) fark ettiği üzere 5. satırın başındaki **TA** muhtemelen bir *dittography* olmalıdır. *Uigurisches Wörterbuch*'a *antadata* şeklinde bir kelime madde olarak girmiştir (Röhrborn, 2015a: 179-180). Clark, neşrinde (2013: 40) 5. satırdaki **TA**'yı yazım fazlalığı olarak işaretlemiştir. U 8 numaralı parçadaki kelime *antada* kelimesinden başka bir şey değildir.

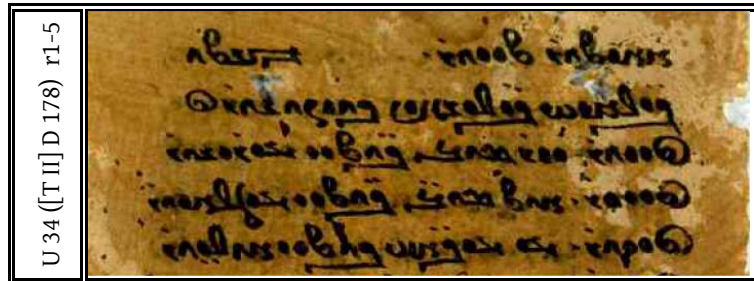
¹⁷ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

berü s(e)vig köñülün amranmaq biligin

- 40 (18). AALĀYŞ AALĀYW SBYNÇ AWYTWNW TAGYNWR
alqış alqayu s(e)vinç ötünü teginür
- 41 (19). BYZ TNGRYKANYM ,, TNGR/ EYLYGYMZ EYDWK ĀWT
biz t(e)ñrikenim ,, t(e)ñr[i] éligim(i)z iduq qut
- 42 (20). TNGRYDAM EYDWK AAT AATAMAQMZ AALTWN
t(e)ñridem iduq at atamaq(ı)m(ı)z altun
- 43 (21). AWYRGYN RDNLYG TAWÇANG AWYZA AWLWRWW
ör(i)gin r(e)dnilig tauçañ üze oluru
- 44 (22). AWRNANW YRLYĀAMAĀYY KWTLWĀ ĀYBLĀ
ornanu y(a)rılıqamaqı kutluğ¹⁸ (düz. *qutluğ*) qıvl(i)ğ

7. U 34 ([T II] D 178)¹⁹

Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 201-205. Uygurca parça, bir Manihey ilahiye aittir (Wilkens, 2000: 197-198).

- 45 (1). AAYTWR TYYWR , < > XNTW
aytur téyür , k(e)ntü
- 46 (2). KYLMYŞ KYLYNÇY KWYZWNWR T
qılmış qılınçı közünür
- 47 (3). TYYWR YR SWB KWTYY EYRYNWR

¹⁸ Yırtık nedeniyle K'nin üzerindeki noktalar görülemiyor (Clark, 2017: 198) veya müstensih harfin noktalarını unutmuş.

¹⁹ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

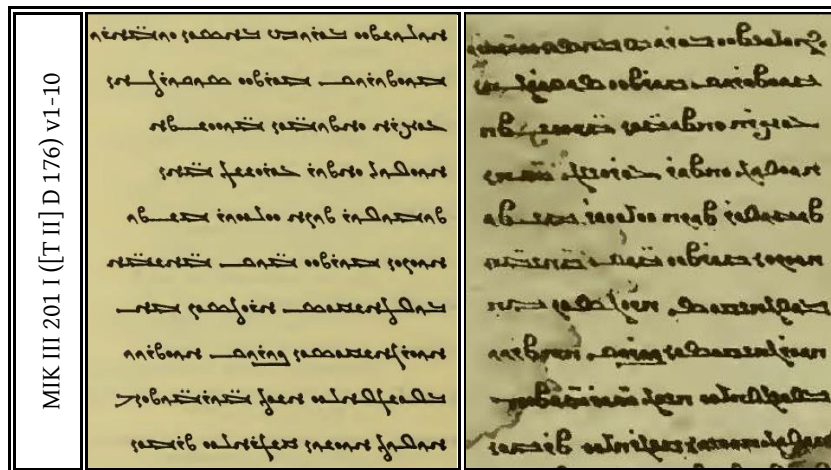
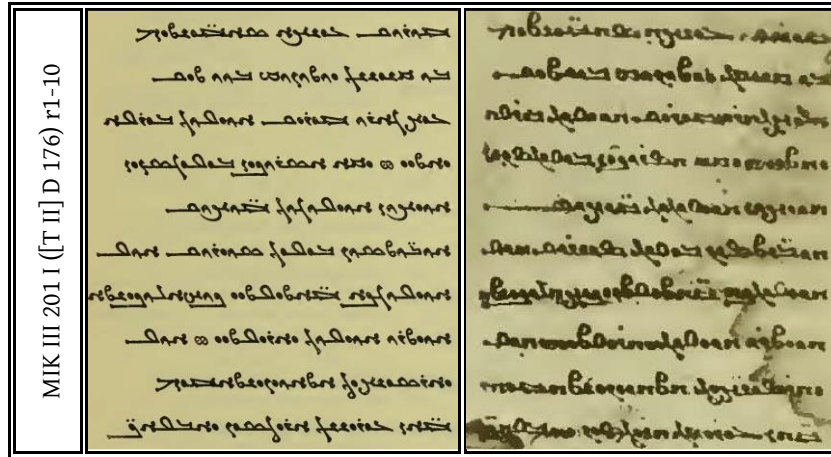
téyür yér sub qutı érinür

48 (4). TYYWR AWT SWB KWTYY EYĞLAYWR
téyür ot suv qutı ıǵlayur

49 (5). TYYWR EY EYKAÇ KWTYY AWLYWR
téyür ı ıqaç kutı²⁰ (düz. qutı) ul(ı)yur

8. MIK III 201 I ([T II] D 176)

Aşağıdaki parça, bir anlatıya aittir (Wilkins, 2000: 50-51). Parçanın daha önceki neşri ve resimler için bk. Le Coq, 1911: 5-7, Taf. I. Orijinal metin için Le Coq'un yeniden Manihey harflerine döktüğü metin (soldaki) ile yine onun yayımladığı resimler (sağdaki) kullanılmıştır.

²⁰ Müstensih, K'nin noktalarını koymayı unutmuş olmalıdır.

Ön

- 50 (1). XWYRWP EYNÇA SAǾYNTY H
körüp inçe saqıntı
- 51 (2). BW MNYNNG YWTWZWM BWW TYP
bo m(e)niñ yutuzum bo tıp
- 52 (3). EYÇGARW XYRYP AWYLGW BYRLA
içgerü kirip ölüg birle
- 53 (4). YATYY „ YMA ASRWKYN BYLYGSZYN
yat<t>1 „ y(i)me esrükin biligs(i)zin
- 54 (5). AWYÇWN AWYLGWG ĞWÇWP
üçün ölügü qoçup
- 55 (6). AWBWTWZ BYLYG SWYRWP AWL
uvutsuz bilig sürüp ol
- 56 (7). AWYLGWKA ĞATYLTYY KWÇADWKYNTA
ölügke qatıltı küçedükinte
- 57 (8). AWYTRW AWYLGW YARYLTYY „ AWL
ötrü ölüg yarıltı „ ol
- 58 (9). YARSYNÇYĞ ATAWYZYNTAXY H
yarsınçığ etözinteki
- 59 (10). ĞAN EYRYNNG ARYĞSYZ YABLAĞ
qan iriñ arığsız yablaq

Arka

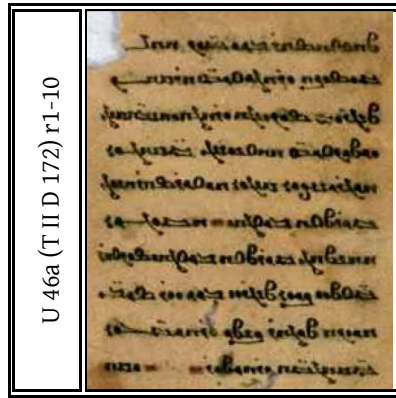
- 60 (1). AWDWNTYY BYRWX BASYN YWĞARW
uduntı birök başın yuqaru
- 61 (2). XWYTRWP XYRTYY SWPWRĞAN
kötürüp kirti supurğan

- 62 (3). EYÇRA YATWĀYN ĀWYYNTA
içre yat<t>uqın qoyınta
- 63 (4). AWYLGW YATWR EYRYNNG ĀAN
ölüg yatur iriñ qan
- 64 (5). TWXWLWR TWZA YYDYYWR XNTW
tökülür toza yıdıyur k(e)ntü
- 65 (6). AWYZYN XWRTTY ĀWP ĀANĀA
özin körti qop qanqa
- 66 (7). BWLĀANMYS ARYĀSYZ XA
bulĀanmiş arıĀsızke (düz. arıĀsızqa)
- 67 (8). AWYRGANMYSYN KWRWP AWTRWW
örgeñmişin körüp ötrü
- 68 (9). BLYNGLADYY ANYĀ ĀWRĀWTY H
b(e)liñledi añĀ qorqutı
- 69 (10). AWLWĀ AWYNWN MNGRADYY TRXYN
uluĀ ünün m(a)ñradı t(e)rkin

9. U 46a (T II D 172)²¹

Parçanın neşri için bk. Le Coq, 1922: 14. Uygurca parça, bir anlatıya aittir (Wilkins, 2000: 99-100).

²¹ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

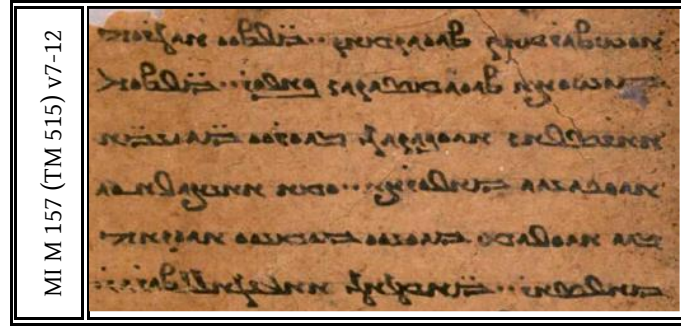

- 70 (1). TAPLASAR BWW ĀYZ AAD//
taplasar bo qız ad[ın]
- 71 (2). XYSYKA YRAĖWLWĀ ARMAZ
kiŖike y(a)raĖuluq ermez
- 72 (3). TNGRYM SYZYNGA YRAĖAY ANBAMYĖ
t(e)Ŗrim siziŖe y(a)raĖay anvamiĖ
- 73 (4). YWTWZLWĀ AALNYNNG ĀMAĖWN
yutuzluq alniŖ q(a)maĖun
- 74 (5). AWGRWNĀWN MNGYN AWLWRSAR ANYĖ
ögrünçün m(e)Ŗin olursar aniĖ
- 75 (6). XWRTL A BWLĖAY ,, AXYGWN
körtle bolĖay ,, ekigün
- 76 (7). AANTAĖ XWRTL A BWLĖAYSZLAR
antaĖ körtle bolĖaysızlar
- 77 (8). ĀLTYY KWYN TNGRYY BWW YR SWV
q(a)ltı kün t(e)Ŗri bo yér suv
- 78 (9). AWYZA TWĖAR KNTW YRAWĖEYN
üze tuĖar k(e)ntü y(a)ruqın
- 79 (10). ĀMAĖĀ YRAWTWR ,, ,, YMA
q(a)maĖqa y(a)rutur ,, ,, y(i)me

10. M 157 (TM 515)²²

Parçanın neŖri için bk. Clark, 2017: 225-226. Uyurca parça, dinî bir vaaza aittir (Wilkens, 2000: 151).

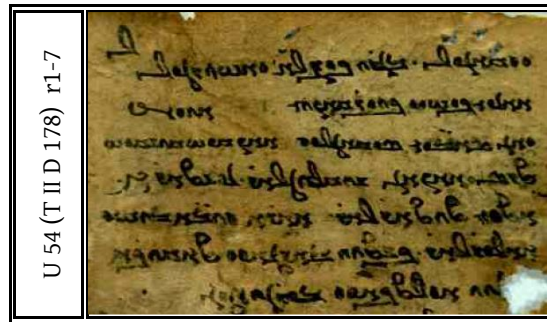
²² Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmiŖtır.

- 80 (7). AYŞTWRMAZ TWYWZMAZ „ ĞALTYY AWĞRYH
éştürmez tuyuzmaz „ q(a)ltı oğrı
- 81 (8). XYŞYÇA TWYWMSWZWN KALYR „ ĞLTYH
kişçe tuyumsuzun kelir „ q(a)ltı
- 82 (9). AARSLAN AWYKWZWG BWYRYY ĞWYNĞA
arslan öküzüg böri qoñqa
- 83 (10). AWYPWNWW XALYRÇA „ YMA AANÇWLAYW
öpünü kelirçe „ y(i)me ançulayu
- 84 (11). BWW AWYLWM XWYNY YXMYNY AWYZAH
bo ölüm küni kimni üze
- 85 (12). XALSAR „ ĞAMĞAĞ AALNGADDTWRWR ,
kelser „ qam(a)ğaç alıadturur ,

11. U 54 (T II D 178)²³

Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 206-210. Uygurca parça, bir Manihey ilahiye aittir (Wilkins, 2000: 140-141).

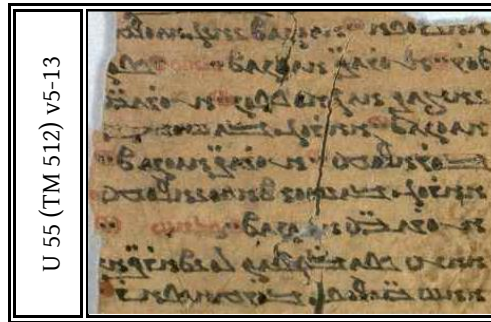

²³ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

- 86 (1). YYMAGYL , BAGRW KYZLA , YAŞWRĜYL L
yémegil , bekrü kizle , yaşurĝil
- 87 (2). AADYN KYŞYY KWYRMAZWN <   > AWYÇ
adın kişi körmezün üç
- 88 (3). YAG SABYN SYMAĜLYY <   > AAZMYŞ MWNMYŞ
yeg savın sımaĝlı²⁴ azmış munmış
- 89 (4). TḐS , AAZAG NWMLWĜLAR , DYNTAR A
tḐs²⁵ (düz. t(e)rs) azag²⁶ (düz. azaĝ) nomluĝlar , dındar
- 90 (5). ATYN TWTARLAR , <   > AARA YWBA BWŞY
atın tutarlar , ara yuva buşi
- 91 (6). AALYRLAR , KNTWW BARĜAYY TAMUQA
alırlar , k(e)ntü barĝay tamuxa²⁷ (düz. tamuqa)
- 92 (7). //DWW AYLTKAYY BYRGWÇYG <   > ,
[u]du éltgey bérgüçig ,

12. U 55 (TM 512)²⁸

Parçanın neşri için bk. Clark, 2013: 188-189. Uygurca parça, bir Manihey ilahiye aittir (Wilkens, 2000: 317-318).

²⁴ Clark, kelimeyi *sımaĝıl* 'kırma' ile düzeltip okumuştur (2013: 208).

²⁵ Müstensih, R'nin noktasını koymayı unutmuş olmalıdır.

²⁶ Müstensih, Ĝ yerine yanlışlıkla G yazmış olmalıdır.

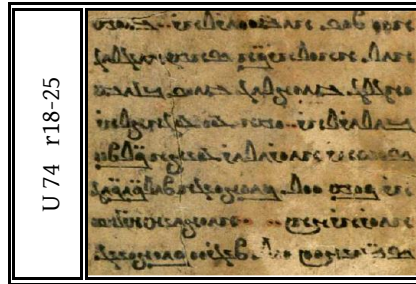
²⁷ Müstensih, K'nin ikinci noktasını koymayı unutmuş olmalıdır.

²⁸ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

- 93 (5). AADRYPA ,, AWYZWT NANG AWYLM//
adripa<n> ,, üzüt neŋ ölm[ez]
- 94 (6). TYR ,, A YRWĶ AWYZWT ,, BAŞ ,, SYZ
tér ,, a y(a)ruq üzüt ,, baş ,, siz
- 95 (7). NAÇWK AWĞAY SYZ ,, A YRWĬ
neçük uğay siz ,, a y(a)ruq
- 96 (8). AWYZWT ,, AARYĞ BWŞY H
üzüt ,, ariğ buşi
- 97 (9). BYRALYM ,, A YRWĶ AWYZWT ,,
bérelim ,, a y(a)ruq üzüt ,,
- 98 (10). AARYĞ BWŞYN TAPYNALYM ,
ariğ buşin tapınalım ,
- 99 (11). A YRWĬ A/YZWT ,, BAŞ ,,
a y(a)ruq üzüt ,, baş ,,
- 100 (12). AAÇ SUBSWZ DYNTARĶA
aç suvsuz dındarqa
- 101 (13). AAŞ ĬYLYP BYRMASAR ,,
aş qılıp bérmeser ,,

13. U 74 (M 748/TM 152/TM 152a/TM 158/TM 181a)²⁹

Parçanın neşri için bk. Zieme, 1997: 186-189. Uygurca parça, “Ruh Üzerine Vaaz” isimli eserin tercümesine aittir (Wilkens, 2000: 169-170).

²⁹ Resim, *Berliner Turfan-Sammlung*'un internet sitesinden (www.turfan.bbaw.de) alınmıştır.

- 102 (18). AAY TYP AWĀYYWRLAR „ KYM
ay t p oqıyurlar „ kim
- 103 (19). AWL AAYLARKA SAMZ AWNGLWG
ol aylarqa sem(i)z  n l g
- 104 (20). YAĖLĖ XWĖLWG XWYP BDWX
yaĖl(ı)Ė k  l g k p b(e)d k
- 105 (21). BWLWRLAR „ YMA EYY EYĖAĖLAR
bolurlar „ y(i)me ı ĖaĖlar
- 106 (22). SYĖAR AWYRWLWR EYNĖA KLTYY
siĖer örülür inĖe q(a)ltı
- 107 (23). AR KYM YYL KWYĖYNGA TWLKWKĖĖ
er kim yıl k  i e tolququĖ
- 108 (24). AWYRARĖA „ „ AWYĖWNĖ ARDAM
 rerĖe „ „    nĖ erdem
- 109 (25). SBYNĖYY YYL TNGRYY KWYĖYNNG
s(e)vinĖ yıl t(e) ri k  i 

Sonuc

Harfçevrim ve yazıçevrim tablosu hakkındaki bazı önemli noktaları kısaca vurgulamak faydalı olacaktır:

1. Yukarıdaki  nerilen tablo, Manihey harfli Uygurca metnin harfçevriminin ve yazıçevriminin birlikte verildiği bir neğirde kullanılmak üzere tasarlanmığtır. Mesela, orijinal metinde /s/ ve /z/'nin yazımında **S** harfi, ya da /s/'nin yazımında **Z** veya **Ė**, /d/'nin yazımında **T**, /b/'nin yazımında **P**, /q/'nin yazımında **K** harfi kullanılmığ olsun. Bu yazımlar, harfçevrim satırında görüleceği için bunların farklı iğaretlerle yazıçevrimde ayrıca gösterilmesine gerek kalmayacaktır. Metnin harf evrimini vermeden neğirinde bunları gösterecek biri ekstra iğaretler kullanmak zorunda kalacaktır.

2. Uygur harfli metinlerde *elif* harfinin harfçevrimi için sembol yerine bir harfin kullanılması gerektiğinden daha önce bahsetmiğtim (2020: 245). Manihey

harfli metinlerde de aynı şekilde *elif* harfinin harfçevrimi için sembol yerine, Latin yazısındaki **A** harfinin kullanılması gerektiğini burada tekrar vurgulamalıyım. Zira *transliteration* veya harfçevrim, bir yazıdaki “harfleri” başka bir yazıya “harflerle” aktarma işiyse, bunun için aktarılan yazıdaki “harflerin” kullanılması elbette daha doğru olacaktır.

3. Uygur harfli metinlerin neşrinde orijinal metinde yazılmayan ünlülerin yazıçevrimde gösterilme tercihinin nâşire bırakılabileceğinden bahsetmiştim (2020: 245). Aynı durum Manihey harfli metinlerin neşri için de geçerlidir. Ancak, yazılmayan ünlülerin yazıçevrimde parantez içinde ayrıca gösterilmesinin okuyucu açısından faydalı olabileceğini düşünüyorum.

4. Manihey yazıda, **AWY**, **AY** ve **WY**'nin bir hece karşılığında da olabileceği tabloda belirtilmemiştir, çünkü bu harf guruplarının aynı zamanda bir hece karşılığında olabileceğini nâşirin bilememesi mümkün değildir.

5. Manihey yazıda, **W** ve **Y** gibi harflerin kelime ortasında ve sonunda, çoğunlukla da satırın sonuna yakın yerlerde çift olarak yazıldığı görülüyor. **H** ve **T** harfleri de satır doldurucu olarak kullanılmıştır. Bu yazımların nedeni büyük ihtimalle estetik gayeyle satırların düzgün görünmesini sağlamak içindir. Belki de **DD**, **NNG** ve **NNK** şeklindeki yazımların nedeni de bu olabilir. Böyle yazımların sadece harfçevrimde gösterilmesi, yazıçevrime yansıtılmaması gerekmektedir, çünkü bu yazım tercihlerinin metnin yazıçevrimiyle bir ilgisi yoktur.

6. Manihey harfli metnin harfçevriminin üst satırda büyük harflerle, yazıçevriminin alt satırda küçük harflerle gösterilmesinin okuyucu açısından daha faydalı olacağı kesindir. Uygur harfli metinler için de bu uygulamanın yararlı olabileceğini belirtmiştim (2020: 245). Zaten, müteveffa Fransız Uygurist J. R. Hamilton bunu yıllar öncesinde neşirlerinde uygulamıştır. Neşirde harfçevrimin verilmesinin birçok amacı vardır. Bunların en başında okuyucunun metnin aslıyla irtibatının kolayca sağlanması gelmektedir. Harfçevrim için büyük harflerin kullanılmasıyla okuyucu bu irtibatı şüphesiz daha kolay sağlayacaktır. Ayrıca, okuyucu harfçevrim ile yazıçevrimi birbirinden daha net biçimde ayırabilecektir.

7. Manihey yazıda ünsüzleri gösteren bazı harflerin gövdesi aynıdır. Yazı, aynı gövdeye sahip harflerde harfin üzerine tek veya çift nokta koyarak farkı sağlamıştır. Bu tür harflerin harfçevrimi için Latin yazısında yine aynı gövdeye

sahip olanlar tercih edilmiştir. Böylelikle Manihey harflerini öğreneceklerin ve okuyacakların harfin aslıyla daha kolay irtibat kurması hedeflenmiştir.

Kaynakça

Ariz, E. (2011). Bibliographie der in der VR China verfassten Arbeiten über den Manichäismus. In Özertural, Z. & Wilkens, J. (Eds.), *Der östliche Manichäismus, Gattungs- und Werks-geschichte, Vorträge des Göttinger Symposiums vom 4./5. März 2010* (pp. 193-222). De Gruyter.

Bang, W. (1923). Manichaeische Laien-Beichtspiegel. *Le Muséon*, 36, 137-142.

Clark, L. (1982). The Manichean Turkic Pothi-Book. *Altorientalische Forschungen*, 9, 145-218.

Clark, L. (1997). The Turkic Manichaean Literature. In Mirecki, P. & BeDuhn, J. (Eds.), *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources* (pp. 89-141). Brill.

Clark, L. (2013). *Uygur Manichaean Texts, Texts-Translations-Commentary II: Liturgical Texts*. Brepols Publishers.

Clark, L. (2017). *Uygur Manichaean Texts, Texts-Translations-Commentary III: Ecclesiastical Texts*. Brepols Publishers.

Clauson, Sir G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford University Press.

Durkin-Meisterernst, D. (2000). Erfand Mani die manichäische Schrift? In Emmerick, R. E. et al. (Eds.), *Studia Manichaica, IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin 14.-18. Juli 1997* (pp. 161-178). De Gruyter.

Durkin-Meisterernst, D. (2014). *Grammatik des Westmitteliranischen (Parthisch und Mittelpersisch)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Harrassowitz Verlag.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. E. J. Brill.

Fariwar-Mohseni-Najafi, J. (2005). *Die manichäische Schrift der mitteliranischen Sprachen*. Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften.

Fedakâr, D. (1991). Das Alttürkische in sogdischer Schrift Textmaterial und Orthographie (Teil I). *Ural-Altäische Jahrbücher: Neue Folge*, 10, 85-98.

Hamilton, J. R. (1971). *Manuscripts ouïgours de Touen-Houang, le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*. Klincksieck.

Hazai, G. & Zieme, P. (1970). Zu einigen Fragen der Bearbeitung türkischer Sprachdenkmäler. *Acta Orientalia*, 32, 125-140.

Henning, W. B. (1958). Mitteliranisch. In Spuler, B. (Ed.), *Handbuch der Orientalistik: Iranistik* (pp. 20-130). E. J. Brill.

Kara, G. (1996). Aramaic Scripts for Altaic Languages. In Daniels, P. T. & Bright, W. (Eds.), *The World's Writing Systems* (pp. 536-558). Oxford University Press.

Knüppel, M. (2002). Zu -"/-ww/-yy in manichäisch-türkischen Texten. *Materialia Turcica*, 23, 45-52.

Knüppel, M. (2014). Betrachtungen zum zeilenfüllenden H im «Manichäischen Pothī-Buch». In Mirsultan, A. et al. (Eds.), *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya, Mirsultan Usman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan* (pp. 163-165). Kömen Yayınları.

Le Coq, A. von (1909). Köktürkisches aus Turfan. (Manuskriptfragmente in köktürkischen „Runen“ aus Toyoq und Idiquit-Schähri [Oase von Turfan]). *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* (pp. 1047-1061).

Le Coq, A. von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III: nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayıq*. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Lidzbarski, M. (1916). Die Herkunft der manichäischen Schrift. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* (pp. 1213-1222).

Moriyasu, T. (1991). ウイグル=マニ教史の研究 [A Study on the History of Uighur Manichaeism: Research on Some Manichaean Materials and their Historical Background]. *大阪大学文学部紀要* [Memoirs of the Faculty of Letters Osaka University], 31-32, 1-248.

Moriyasu, T. (2004). *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße: Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Übers. von Ch. Steineck. Harrassowitz Verlag.

Müller, F. W. K. (1904a). Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan [I]. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* (pp. 348-352).

Müller, F. W. K. (1904b). Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkestan II. *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* (pp. 1-117).

Röhrborn, K. (1983). Zu einem dialekt-differenzierenden Lautübergang im Alttürkischen. *Materialia Turcica*, 7/8, 295-305.

Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien I/1: ab- äzüglä-*. Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, K. (2015a). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien II/1: a-asvik*. Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, K. (2015b). Clark, Larry: *Uygur Manichaeic Texts. Texts, Translations, Commentary. Volume II: Liturgical Texts*. Turnhout: Brepols 2013. X, 372 S. 4° 1/4 Corpus Fontium Manichaeorum. Series Turcica 2. Lw. € 100,00. ISBN 978-2-503-55024-4. *Orientalistische Literaturzeitung*, 110(2), 169-171. (Rezension)

Röhrborn, K. (2016). Turkologie, Iranistik und das Uigurische Wörterbuch. In Hauenschild, I. et al. (Eds.), *Eine hundertblättrige Tulpe: Bir şadbarg lāla, Festgabe für Claus Schönig* (pp. 389-396). Klaus Schwarz Verlag.

Röhrborn, K. (2018). Die Umschrift des Uigurischen: die Berliner Schulen und das uigurische Wörterbuch. In Gulácsi, Z. (Ed.), *Language, Society, and Religion in the World of the Turks, Festschrift for Larry Clark at Seventy-Five* (pp. 99-115). Brepols Publishers.

Semet, A. (2011). Die chinesischen Forschungen zum iranischen und zum uigurischen Manichäismus. In Özertural, Z. & Wilkens, J. (Eds.), *Der östliche Manichäismus, Gattungs- und Werksgeschichte, Vorträge des Göttinger Symposiums vom 4./5. März 2010* (pp. 223-234). De Gruyter.

Skjaervø, P. O. (1996). Aramaic Scripts for Iranian Languages. In Daniels, P. T. & Bright, W. (Eds.), *The World's Writing Systems* (pp. 515-535). Oxford University Press.

Sundermann, W. (1985). Schriftsysteme und Alphabete im alten Iran. *Altorientalische Forschungen*, 12(1), 101-113.

Tekin, Ş. (1963). Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1962, 1-11.

Tekin, T. (1984). Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Manihey Alfabesiyle Türkçe. *Tarih ve Toplum*, 116, 6-10 (390-395).

Tongerloo, A. van & Knüppel, M. (2014). Schriftsymbolistische Deutungen der Verwendung des Graphems *ta* in manichäische Schrift. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 104, 199-204.

Uçar, E. (2018). Bilge Kagan (Doğu 41) Yazıtındaki NIñTYn İbaresine Üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 2(1), 67-83.

Uçar, E. (2020). Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(1), 231-250.

Volker, A. et al. (2000). *Bibliographie alttürkischer Studien. Ausgewählt und chronologisch angeordnet. Nebst einem Anhang: Alphabetisches Siglenverzeichnis zu Klaus Röhrborn: Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 1-6 (1977-1998)*. Harrassowitz Verlag.

Wilkens, J. (2000). *Altürkische Handschriften Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/16. Franz Steiner Verlag.

Zieme, P. (1969). *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte*. Humboldt-Universität Berlin. (ungedruckte Dissertation)

Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte, Texte, Übersetzung, Anmerkungen, mit 178 Faksimiles auf 56 Tafeln*. Berliner Turfantexte 5. Akademie Verlag.

Zieme, P. (1997). VIII. Anhang: Ein türkisches Fragment des "Sermons von der Seele" (Windgott). In Sundermann, W. (Ed.), *Der Sermon vom Licht-Nous* (pp. 186-189). Berliner Turfantexte 17. Brepols Publishers.